

ידותון גרוסמן

מקום ראשון מבוגרים – תשפ"ה

יחסו של הרב לשואה

במאמר זה אני מבקש לבחון את יחסו של הרב דרוקמן לשואה, בעיקר לאור שיעור שהעביר בישיבת "אור עציון", שנערך לאחר מכן כמאמר ויצא לאור בספר "משעבוד לגאולה – מפסח עד שבועות", ספר זיכרון שהוקדש למשה ברי הי"ד, תלמיד הישיבה שנהרג בלבנון בניסן תשנ"ג¹.

אי אפשר לכתוב הגות מודרנית בלי לדון במאורעות השואה. במובנים רבים, האסון הגדול שפקד את עמנו הוא גם האתגר הרוחני-אמוני הגדול ביותר שניצב מול עינינו, הדורות שאחרי השואה. למרות זאת, לעיתים יש תחושה שרבים מתעלמים ממאורעות השואה בכתיבתם, אולי מתוך הדחקה לא מודעת.

בעבור הרב דרוקמן, לא מדובר רק בנושא רוחני-הגותי מופשט, אלא כמי ששרד את מאורעות השואה, מדובר בחוויה קיומית מטלטלת, וכאמור, גם חוויה שמציבה אתגר של ממש מול האמונה בטוב ה', ביחסיו עם עמו ובהשגחתו. במשנתו של הרב, השואה נבחנת כחלק ממסכת אחת עם הקמת מדינת ישראל, והרב הדגיש בהקשרים שונים ש"רק מי שהיה

* תודתי לאבי מורי, שלימודו המשותף הוביל לכתיבת מאמר זה.

¹ הרב חיים דרוקמן, "השואה – ביטוי שיא לנצח ישראל", בתוך: "ברוכי (עורך), משעבוד לגאולה: מפסח עד שבועות, מוקדש לע"נ סגן משה ברי הי"ד, אור עציון תשנ"ו, עמ' 135-140 (להלן: הרב דרוקמן, השואה).

עבד, יודע להעריך את החירות", ושאינן זה מקרה שיום השואה נקבע בסמיכות לימי חגיגת התקומה של המדינה².

רבו הגדול של הרב דרוקמן, הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, כתב שהשואה היא "סוד ה'"³, "חידה"⁴, וממילא, "לעשות חקירות בעניין השואה הוא מעשה ילדות"⁵. הוא התנגד לתפיסה הרואה בשואה עונש, אך לצד זאת, הוא כתב, עוד בעיצומה של השואה, ש"שפת המאורעות ברורה"⁶, והוא הציע ביאור מסוים, שנוהגים לכנותו: מודל "הניתוח האלוהי". לפי שיטה זו, ישראל שנאחזו בגלות וסירבו לעזוב אותה, נאלצו לעשות זאת בעל כורחם⁷:

לעיקר עניינו של נוראות אלהים ממקודשנו בפרשת השואה האיומה, של ראשית שנות הת"ש, הודעתני מאז כי

² כך למשל בשיעורו "היינו כחולמים", בערב יום הזיכרון תשע"ג: <https://www.youtube.com/watch?v=ZaP4UVcPMT0&t=10s>, וראו גם במאמרו: "קידוש השם שבתקומת מדינת ישראל", מפירות הכרם, ישיבת כרם ביבנה תשס"ד, עמ' 434-446.

³ "השואה", בתוך: שיחות הרב צבי יהודה (עורך הרב ש' אבינר), ירושלים תשל"ט, עמ' 2.

⁴ שם, עמ' 9.

⁵ שם, עמ' 2. על יחס הרב צבי יהודה לשואה ראו למשל: הרב ת' גרנות, אמונה ואדם לנוכח השואה, כרך א, אלון שבות תשע"ג (להלן: הרב גרנות, אמונה ואדם), עמ' 447-457.

⁶ הרב צבי יהודה קוק, לנתיבות ישראל ב, בית אל, תשס"ג, עמ' שכ-שכא.

⁷ כתב יד מיום ז' בכסלו תשל"ח, פורסם אצל שטמלר, שם, עמ' 241.

יש לראות בזה יד ד', צור ישענו, קורא דורותינו, הנטויה עלינו, לתהליך חיסול וקץ גלותנו, עם הניתוח הנורא בכל גופה... של אומתנו, להיעקר מאחיזה בארצות העמים וטומאתם, כדי להתחדש להשתל להתחיות בארץ חיינו קדשנו נחלת אבותינו.

בדברים של הרב דרוקמן שברצוני לדון כאן, הוא דן בפן מסוים במאורעות השואה מתוך פרספקטיבה שונה לגמרי. אין בדבר מחלוקת עם הרב צבי יהודה, כי אם בהארת מרכיב חדש ואחר, שגם הוא עולה מתוך הסתכלות על התופת שחווה עמנו. אך דומה שיש כוח בפרספקטיבה החדשה שמציג בפנינו הרב דרוקמן, להפנות את תשומת הלב למרכיבים אחרים שהתרחשו בשואה, ובכך יש בדבר גם הסתכלות אלטרנטיבית לזו שהצביע עליה הרב צבי יהודה.

מחלוקת ארוכה ניטשת בין הוגים שכתבו על השואה, בשאלה עד כמה יש לראות בה אירוע חד־פעמי בתולדות האנושות, שדורש בשל כך מודלים חשיבתיים ייחודיים, או שמא, גם אם התופעה יוצאת דופן בהיקפה ובאכזריותה, היא משתלבת באסונות אחרים שפקדו את בני עמנו⁸. הרב דרוקמן פותח את שיעורו בהצהרה ברורה⁹:

עניין זה, של "לְכוּ וְנִכְחֵדֶם מִגּוֹי וְלֹא יִזְכָּר שֵׁם יִשְׂרָאֵל עוֹד" (תהלים פג, ה) – לא התגלה לראשונה בשואה. עתיק יומין הוא. קיים הוא מאז היותנו לעם, דרך כל הדורות. דרך אש האינקוויזיציה בספרד, מסעי הצלב באירופה, כבשני ההשמדה על הנאצים ימ"ש, ועד ימינו אלה. זוהי דרך רצופה

⁸ ראו בהרחבה על התלבטות זו אצל הרב גרנות, אמונה ואדם, עמ' 33-38.

⁹ הרב דרוקמן, השואה, עמ' 135.

של ניסיונות בלתי פוסקים להשמידנו, כשבשואה בא הדבר
לידי ביטוי בממדי שיא. זה גורלו של עם ישראל בכל
הדורות.

מתוך דבריו ברור, שלתפיסתו, גם אם ממדי האסון בשואה חורגים מכל
מה שהכיר עם ישראל בעבר, השואה משתלבת במסכת חייו של עם ישראל
מאז היה לגוי. הדבר חשוב לרב דרוקמן, כי, בניגוד למה שנדמה במבט
ראשון, תפיסת השואה כביטוי נוסף לשנאת אומות העולם את העם
היהודי, איננה מגמדת אותה, אלא אדרבה: מכניסה אותה לתוך ממדים
נצחיים והופכת גם את השואה לפרק נוסף של תולדות עמנו. בכך השואה
משתלבת אפילו בסיפורי המקרא על אודות עם ישראל ומהווה שלב נוסף
בהיסטוריה היהודית, ויש לראות גם בה חלק ממסע שראשיתו בבריאת
העולם ממש.

משום כך, גם התגובה שלנו לשואה צריכה שתהיה אחוזה
בפרספקטיבה היסטורית רחבה, ולא די במענה מקומי לאירוע שהתרחש
בזמן ספציפי:

תכליתה של הבריאה היא "יהי אור". אור ה' המאיר בכל
הבריאה כולה, הטוב האֵלֹהִי שממלא את כל הבריאה
כולה... אולם, בין ראשית הבריאה – "בְּרֵאשִׁית בְּרָא אֱלֹהִים" (בראשית א, א), לבין הגשמת תכליתה – "יְהִי אוֹר" (פס'
ג) – ישנה דרך ארוכה ורצופת מאבקים בלתי פוסקים בין
טוב לרע, בין כוח הקדושה – לכוחות הטומאה שרוצים
לכלותו.

יש תרומה נוספת להתייחסות אל השואה בתוך הקשר היסטורי רחב.
ייתכן שהרב דרוקמן חשש שהוצאת השואה מקטגוריות החשיבה
הרגילות עלולה להוציא אותה גם מסדר ההשגחה. אליבא דהרב, אדרבה,
כבר בפסוק הראשון שבתורה (ובמדרש חז"ל שעליו) רמוזה השנאה

היוקדת שעתידה ללוות לאורך ההיסטוריה את העם הנושא את בשורת ה' בעולם, ורק באחרית הימים – "יהי אור". דווקא על רקע המאבק הארוך של שונאי ישראל "מתבררת האמת האדירה של נצח ישראל. את עם ישראל אי אפשר להשמיד בשום פנים"¹⁰.

אך על רקע דברים אלו ממשיך הרב דרוקמן לנתיב מפתיע, וכאמור לעיל, מאיר נקודה מוכרת פחות בשיח המקובל על השואה. הוא מוסיף וטוען כך¹¹:

ועם כל הפרדוקס שבדבר, דומני שהשואה היא בעצם ביטוי שיא של נצח ישראל... השואה גילתה לנו את כוחות הנפש האדירים הקיימים בעם ישראל. היא הפגישה אותנו עם כוחות הנצח הגנוזים בנו.

לשון אחר, לא רק שהצלחתו של עם ישראל לשרוד את הנורא שבאסונותיו חושפת שאת "עם ישראל אי אפשר להשמיד"¹², אלא שבתוך אירועים נוראים אלו נחשפו גם כוחות הנצח המצויים בעם ישראל.

¹⁰ הרב דרוקמן, השואה, עמ' 137.

¹¹ הרב דרוקמן, השואה, עמ' 137.

¹² דבר זה הודגש בשיעור בעל פה עוד יותר ממה שבא לידי ביטוי במאמר הכתוב. בשיעורו הדגיש הרב, שאם אחרי כל ניסיונות האויב הנאצי, עם ישראל חי, ואף זכה לתקומה מחדשת ולעצמאות, זו ראיה גמורה לכך שעם ישראל יתגבר על כל קשייו ועל כל שונאיו (<https://www.youtube.com/watch?v=swJgE8SR86Y>).

פן זה הובא גם בראיונות שערך עימו אלישיב רייכנר: "הרב דרוקמן נוהג לדבר על השואה כביטוי שיא של נצח ישראל. למרות מכוונת ההשמדה המשומנת שהושקע בה הכול, וחרף המטרה המפורשת להשמיד את כל העם היהודי, הנאצים ימ"ש נחלו מפלה, עם ישראל חי ואף זכה לתחייה מחדשת בארצו, לתקומה ולעצמאות. קיומו הנצחי של

כאן מגיעה התפנית המעניינת שעושה הרב דרוקמן: הוא איננו בוחן את השאלה היסודית בדבר הבנת דרכי ה' בשואה, אלא מבקש לבחון את דרכיו של האדם. ולא של הצורך המנוול – שעל דבר זה נכתב לא מעט – אלא של יהודים פרטיים. מתוך כך הוא חושף פן חדש בנצח ישראל.

בשיעורו הוא מזכיר חמישה סיפורים אישיים על מסירות נפש של יהודים לקיום תורה ומצוותיה. הסיפור הראשון מתאר את הרב משה פרידמן, שהעז פניו כנגד אחד מן הצוררים, ובסוף דבריו קרא בקול גדול, הוא וכל הנוכחים, "שמע ישראל". הסיפור השני מתאר קבוצת יהודים ששרו בקול גדול מול הצוררים הגרמניים: "אנחנו נבלה אותם אבינו שבשמיים". הסיפור השלישי מתאר את ר' מנשה, שהתחצף מול גרמני, וצעק לאחיו שהיו במקום: "חזקו אחי, אל תתיאשו, כי עמנו אל!". הסיפור הרביעי הוא סיפור על מסירות נפש למצוות ברית המילה שעשו יהודים בגטו, גם כשהיה בדבר סכנת נפשות של ממש. הסיפור החמישי הוא על יהודי שהביא לחבריו סידורי תפילה כדי שיוכלו להתפלל וספג על כך מכות רבות. את הסיפורים כולם מסכם הרב דרוקמן באמירה¹³:

יהודים ניצבים מול המוות הנורא עם כוחות חיים בלתי רגילים, עם אמונה כל כך אדירה בנצח ישראל. כל המציאות מסביב אומרת – משמידים את עם ישראל, עם ישראל הולך ונעלם. והנה, במציאות הקשה הזאת, קמים יהודים ומכריזים: "עם ישראל יחיה לעד!", "את עם ישראל לא תצליחו להשמיד".

עם ישראל, אומר הרב דרוקמן, מעיד עד כמה ייעודו גדול, והייעוד הזה של עמנו מחייב לעשות הכול כדי למלא אותו" (א' רייכנר, הנני, ראשון לציון תשפ"ג [מהד' מעודכנת], עמ' 34).

¹³ הרב דרוקמן, השואה, עמ' 139.

ברצוני להצביע בשורות הבאות על שני יסודות שעומדים בבסיס שיעור מאמר זה :

ראשית, ראוי לשים לב מה הם הסיפורים הפרטיים, מלאי הגבורה, שאותם בחר הרב דרוקמן להביא כעדות לנצח ישראל. יש כידוע סיפורי גבורה רבים של קדושי עליון מתקופת השואה. הרב דרוקמן בחר בסיפורים שיש בהם הכרזה של יהודים פרטיים שה' אחד, ושמו אחד. אך יותר מהכרזה יש בהם; ניכרת בהם מידה של מחאה כלפי הצורר הגרמני והבנה שה' הוא מלכו של עולם, והוא שיבוא חשבון עם הצורר הגרמני. בכל הסיפורים האלה, יהודים פרטיים התעלו מעל תנאי הקיום הבלתי אפשריים, ולא דאגו למחסורם הפיסי, כי אם סיכנו את נפשם בהצהרה מול העולם כולו, שיש ברית בין עם ישראל לאביהם שבשמיים. לכן, בסיפורים אלו מסירות הנפש נמדדת בעמידתה מול הצורר הגרמני. אימת המוות, או עונש המלקות כבר מצויים במרחק נגיעה, ולמרות זאת, יהודים נותרו דבקים באמונתם ובשמירת מצוות.

לשם עמידה על היסוד השני המצוי בדברים אלו, ברצוני להשוות את דבריו של הרב לכתובה דומה, אך שונה ביסודה, על השואה. את המרת השאלה: "היכן היה ה' בשואה?!", בשאלה: "כיצד התנהגו יהודים בשואה?!", עשה באופן דומה גם הרב אליעזר ברקוביץ (1908-1992), ויש בכוח ההשוואה בין השניים ללמד עוד על משמעות בחירת סיפוריו של הרב דרוקמן.

הרב ברקוביץ הקדיש ספר שלם לשאלת "אמונה לאחר השואה"¹⁴,
ובפרק השלישי בספרו גם הוא מציע את התפנית הנזכרת לעיל¹⁵ :

אמנם נכון שבשום מקום עלי אדמות, ובשום שלב קודם
בהיסטוריה, לא ניתן לחוות את האבסורדיות של הקיום,
כמו בחנות ההשמדה הגרמניים; אך באותה מידה נכון
שבשום מקום אחר בעולם ובשום זמן אחר לא ניתן היה
לחוות את אצילות הקיום כפי שהיה אפשר לעשות זאת שם
ואז.

בהקשר זה מרחיב הרב ברקוביץ את הדיבור על מחוות אנושיות יוצאות
דופן שעשו אנשים כלפי זולתם ברגעים קשים מנשוא, ולכן, לדעתו, דווקא
שם, במחנות ההשמדה, התעלה האדם לדרגתו הגבוהה ביותר.

גם הוא משלב בדבריו סיפורים אישיים שמדגימים עמדה זו, ואסתפק
בדוגמאות ספורות. ניצול שואה סיפר שהוא ניצל הודות לחבר שסיכן את
חיו כדי להביא לו מנת חיסון נגד טטנוס; יהודי עשיר, שיכול היה לברוח
מהגטו ולעזוב את פולין, החליט להישאר ולתמוך באחיו שבגטו, וכך כתב
לעוזרת שלו, שהייתה אזרחית זרה: "אני מאחל לך דרך צלחה. אינני
מצטער שאני נשאר כאן. מכל החלטותיי בחיי שאינם קצרים – זה עתה

¹⁴ Rabbi Eliezer Berkovits, *Faith After Holocaust*, New York 1973

¹⁵ פרק זה תורגם לעברית בספר מאמריו של הרב ברקוביץ, מאמרים על יסודות
היהדות, שערכו ד' חזוני וי"י ליפשיץ (ירושלים תשס"ד). הציטוטים להלן נלקחו מתרגום
זה.

¹⁶ ברקוביץ, אמונה, עמ' 93.

מלאו לי שבעים שנה – רואה אני, שחכמה ביותר הייתה ההחלטה להישאר כאן בוורשה בין אחיי ואחיותי¹⁷.

הרב ברקוביץ מופעם מסיפורים מעין אלו, עד שכתב: "כאשר יום אחד יקובצו המסרים הכתובים האחרונים מהגטאות וממחנות ההשמדה למהדורה שתהיה ראויה לעומק האמת וההשראה שבהם, הרי זו תזכה את האנושות באוסף חדש של כתבי קודש"¹⁸.

הדמיון בין דברי הרב דרוקמן לדברי הרב ברקוביץ ברור מאליו: שניהם מעתיקים את ההסתכלות על האירועים אל עבר תגובת הקורבנות היהודים נוכח מעשי הזוועות שנעשו בהם, ושניהם מוצאים בגבורתם של יהודים אומללים אלו פתח של תקווה, ומעין התרסה פנימית, שעומדת בניגוד חריף למעשי הזוועות שעוללו בהם הנאצים.

אולם, מלאכת ההשוואה בין דבריו של הרב דרוקמן לאלו של הרב ברקוביץ איננה יכולה להסתכם בדומה, אלא בעמידה על המבדיל ביניהם, שבהקשר הנידון גדול למדי.

הרב ברקוביץ עוקב אחר מחוות אנושיות שיש בהם עזרה לזולת. כל הסיפורים שהוא מביא בפרק הנידון עוקבים אחרי אכפתיות של אדם אחד לרעהו, אכפתיות שיש בה מסירות נפש של ממש. אנשים אלו סיכנו את עצמם כדי לעזור לזולתם, ובאחד הסיפורים הרב ברקוביץ מעלה על נס אפילו את אשתו של יהודי אחד שהפצירה בבעלה שלא יפגע באויב

¹⁷ ברקוביץ, אמונה, עמ' 94.

¹⁸ ברקוביץ, שם.

הגרמני, ולא ייהפך להיות אדם שנוהג באלימות, בדומה לרשעים שמולם הם התמודדו¹⁹.

לעומתו, הרב דרוקמן שילב בשיעורו סיפורים על מסירות נפש של יהודים למען קונם. אפשר לשער בביטחון גדול שגם מחוות אנושיות של איש כלפי רעהו ריגשו את הרב, אולם כדי להוכיח את "נצח ישראל", כשם המאמר, הוא לא הסתפק בהצבעה על אכפתיות אנושית, כי אם על מסירות נפש יהודית. לא רק חמלת איש על רעהו מאירה באור יקרות במחנות ההשמדה, אלא כינון הברית בין עם ישראל לה' ודבקות במה שמעבר למציאות, מעבר לעולם.

לא במקרה הרב ברקוביץ כתב שסיפורי השואה שהוא הצביע עליהם יכולים להיות מאגר חדש של ספרי קודש "לאנושות". בדבריו הוא מדבר על "אצילות הקיום" ועל כך ש"סיפור איבוד הצלם של האדם מוכר היטב. מתוך צערנו עליו, אולי נעלמה מעינינו גדולת האדם" (עמ' 93). יתרונו של "האדם" באשר הוא קיבל מכה אנושה בשואה, עת התגלה מה מסוגל לעשות אדם אחד כלפי אדם אחר. זהו הדבר שאותו מבכה בדבריו הרב ברקוביץ, ולפיכך, תיקון הדבר פורץ באלטרואיזם הנשגב שהתגלה אצל אנשים פרטיים. מכאן אפשר לשוב ולהאמין בצלם אלוהים שבאדם, שאינו זונח את עולמו המוסרי. לשיטתו, דווקא במקום שבו כבר אי אפשר לדרוש מאדם להתנהג בחמלה כלפי זולתו, התנהגות כזאת מלמדת על נשגבות ועל הופעה אלוהית בתוך נשמת האדם²⁰.

¹⁹ ברקוביץ, אמונה, עמ' 93.

²⁰ לעמדתו של הרב ברקוביץ יש שותפים נוספים שכתבו ברוח דומה, גם אם בדגשים שונים. בראש ובראשונה יש להזכיר את פרימו לוי, כפי שעולה בייחוד בספרו: "הזהו אדם?" (תל אביב, תשמ"ט), שבו תיאר המחבר את השנתיים שבהם שהה באושוויץ. כן אפשר להזכיר בהקשר זה את ז'אן אמרי ואת ויקטור פרנקל, ששניהם עמדו על ביטויי

בשונה מעמדה זו, הרב דרוקמן אינו רואה בשואה "התקפה על האדם", אלא "התקפה על יהודי", על מהותו הסגולית של עם ישראל²¹:

אם אכן ישנו רצון למנוע מאור ה' להאיר בעולם, זו הדרך – להשמיד את נושאי האור עד אחד... הנאצים ימ"ש תפסו את המהות של סגולת ישראל... מעמקי הטומאה הבין את המהות האמיתית של עם ישראל.

ממילא, עינינו נשואות אל "התנהגות יהודית", ולמידת הדבקות שהייתה ליהודים בשואה בה' ובשמירת מצוותיו. לא "האנושיות" היא גולת הכותרת של דבריו, כי אם הברית הכרותה בין עם ישראל לה'.

אפשר להגדיר זאת גם כך: שלא כמו הרב ברקוביץ, הרב דרוקמן בוחן בדבריו את השואה בעיניים אינטימיות של יחסי ה' וכנסת ישראל. יחסים אלו הם דרמה מתמשכת שיהודים מכירים לאורך כל הדורות, הנובעים מתוך הברית הייחודית שיש בין ישראל לקונם.

בפתח דבריי עמדתי על כך שחשוב היה לרב דרוקמן להכניס את השואה לרצף ההיסטורי ולתפיסה ההיסטוריוסופית של חז"ל, שעל פיה שנאת ישראל היא יסוד בניהול ה' את עולמו, ורק לאחר מאבק ממושך זה יוכל לפרוץ אור ה' ולהופיע בעולם. כבר בבריאת העולם נגזרה הגזרה שעשו וחבריו שונאים ליעקב, וכל ההופעות של שנאה זו הן על רצף אחד מתמשך של היסטוריה שמנהל בורא עולם.

כעת אפשר לשוב לטענה זו ולתת לה את מקומה המלא. "מה שהתגלה לאמיתו של דבר בשואה", כותב הרב דרוקמן בסוף מאמרו, "הוא הכוח

החמלה של איש כלפי אחיו כאור שפורץ מבעד למחשכי השואה, אך הם אינם מדברים על מסירות הנפש של יהודים כלפי אביהם שבשמיים, כפי שהציע הרב דרוקמן.

²¹ הרב דרוקמן, השואה, עמ' 136.

של נצח ישראל. והוא הוא הביטחון המלא בניצחוננו, שיביא בסופו של דבר לאושר של האנושות כולה"²². אל הכוח של עם ישראל בשואה שם הרב דרוקמן את פעמיו, יותר מאל הכוח של "האנושיות" האוניברסלית. אכן, גם הרב דרוקמן מבליט בסוף דבריו, שהדבר יביא בסופו של דבר "לאושר של האנושות כולה", אך הדרך לממש ייעוד זה עוברת דרך קיום הברית הלאומית של עם ישראל עם אֱלֹהֵיו. ברית זו, למרבה האבסורד, הרימה ראש וזקפה קומה דווקא ברגעים הקשים ביותר לקיומה, דווקא כשהיו לכאורה סיבות רציונליות טובות להפר אותה. על רקע אפשרות זו בולטת מסירות נפשם של יחידים שאחזו בברית זו ומסרו את נפשם עליה. ייתכן שהרב בחר להבליט נקודות אלו גם בשל משנתו החינוכית רוחנית, על פיה "יש להעצים את החיוב במקום להתמקד רק בלחימה ברע... העיקר אינו טמון בקרב מאסף נגד תופעות בלתי רצויות, אלא בבניין של השקפת עולם אמונית בריאה, החל מן המסד. הרב מאמין שעיקר חינוכו של הצעיר הוא בהוספת אור, ולא במאבק נגד החושך"²³. אפילו בחשכת השואה מצא הרב נקודות של אור.

כאמור לעיל, אין בפרספקטיבה זו מחלקות של ממש עם שיטתו של הרב צבי יהודה. אפשר לאחוז בשיטת "הניתוח האֱלֹהִי", ולהאיר את דמויות המופת שמסרו את נפשם למען קיום תורה ומצוות בזמן השואה. יתר על כן, הרב דרוקמן – ממש כמו הרב צבי יהודה – מבקש לבחון את השואה על הרקע הרחב של ההיסטוריה הישראלית כולה, למן בריאת העולם ועד לימינו. לשיטת שניהם, רק מתוך הסתכלות רחבה זו אפשר לגשת לאירועים כה דרמטיים ונוראיים בתולדות האומה.

²² הרב דרוקמן, השואה, עמ' 140.

²³ י' גודמן, "משנתו החינוכית של הרב דרוקמן", אסיף ט (תשפ"ד), עמ' 52-59.

עם זאת, בעוד הרב צבי יהודה מדגיש את הניתוח הכואב שישראל היו זקוקים לו בשל התאהבותם בגלות, הרב דרוקמן מבליט גם את האור הבוקע מתוך חשכת ניתוח זה. האמירה שזמן השואה הוא זמן שיש בו ביטוי שיא לנצח ישראל אינה רואה מול עיניה רק את התוצאות שבעטיין עם ישראל הוקא מתוך הגלות, אלא טוענת שגם בזמן "הניתוח" עצמו הלכה והתעמקה הברית שבין ה' לעם ישראל אוהבו; שגם כשה' הסתיר פניו, עם ישראל נענה לו והכריז "הנני".